

महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात सहकारी चळवळीची भूमिका

प्रा.डॉ. माधवराव नरसिंगराव बिरादार

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

दिगंबरराव बिंदू महाविद्यालय भोकर जि. नांदेड

प्रस्तावना :

आधुनिक सहकारी चळवळीची सुरुवात भारतात सन 1904 च्या भारतीय सहकारी संस्थांचा कायद्याने करण्यात आली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिश सरकारने सहकारी चळवळ वाढविण्यासाठी अनेक कायदेशिर मार्गांचा वापर केला असला तरी त्याचे स्वरूप मर्यादित होते. कारण सहकाराला आर्थिक व सामाजिक विकासाचे साधन म्हणून महत्व दिले गेले नव्हते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मात्र सरकारी धोरणात मुलभूत बदल करण्यात येऊन सहकारास आर्थिक व सामाजिक विकासाचे एक साधन असे महत्व प्राप्त झाले. इतकेच नव्हेतर भारतीय राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्वाच्या 43 आणि 46 व्या कलमात असे नमुद केले आहे की, ग्रामीण भागात वैयक्तिक किंवा सहकारी प्रयत्नांच्या साहाय्याने कुटीर उद्योगांसाठी शासनाने प्रयत्न करावा आणि त्याचप्रमाणे समाजातील दुर्बल घटकांच्या विशेषतः अनुसूचित जाती व जमाती वगैरे यांच्या आर्थिक निष्ठांची जोपासना करण्यासाठी शासनाने प्रयत्न करावा. घटनेच्या या मार्गदर्शक तत्वाच्या पार्श्वभूमिवर विचार करता सहकार हे आर्थिक व सामाजिक विकास साध्य करण्याचे आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचे महत्वाचे साधन आहे. सहकार ही समाजातील विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांचे आर्थिक कल्याण साध्य करणाली एक तत्वप्रणाली व त्यांच प्रमाणे आर्थिक व्यवहाराचे संघटन करणारी एक पध्दती आहे. ही वस्तुस्थिती विचारात घेतल्यास आर्थिक विकास प्रक्रियेतील सहकाराचे स्थान व महत्व लक्षात येईल. आंतरराष्ट्रीय श्रमसंघटनेने देशाच्या आर्थिक विकासात सहकाराचे महत्व पटवून देतांना असे स्पष्ट केले आहे की, विकसनशील देशात सहकारी संस्थांची स्थापना व वाढ म्हणजे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकासाबरोबरच मानवी प्रगतीचे एक साधन आहे.

देशातील आर्थिक विकास सहकारी प्रयत्नातून शक्य आहे हे सहकारी चळवळीने सिध्द केले आहे. पंचवार्षिक योजनेत सहकारी चळवळीने केलेल्या भरीव कामगिरीमुळे देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात सहकारी क्षेत्राला अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे. सरकारने तयार केलेल्या विकासाच्या योजनेत सहकाराला महत्वाचे स्थान दिले. सहकारी संस्था ग्रामीण पातळीपर्यंत असल्याने सहकारी संस्थेमार्फत सरकारी योजना लोकांपर्यंत नेणे, त्यात ग्रामीण लोकांना सहभागी करून घेणे व सहकारी संस्थेमार्फत त्या योजना राबवून लोकांचे हित करणे ही जबाबदारी सहकारी संस्थेने यशस्वीपणे पार पाडली आहे. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात सहकारी

क्षेत्राची महत्वपूर्ण भूमिका राहिली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात महाराष्ट्रातील आर्थिक विकासात सहकारी चळवळीची भूमिका यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ :

1 मे 1960 रोजी आजच्या महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. तत्पुर्वी तत्कालीन मुंबई सरकारने 1925 मध्ये समंत केलेला सहकारी संस्थासाठीचा कायदा अस्तित्वात होता. षण्वे राज्य नवा कायदा असे सरकारला वाटले व महाराष्ट्र सरकारने महाराष्ट्र सहकारी संस्थाचा कायदा 1960 ची अंमलबजावणे 26 जानेवारी 1962 पासून सुरु केली. त्यानंतर मात्र महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीच्या विकासाची घोडदोड सुरु झाली. संपुर्ण देशाला गर्व होईल असे स्थान महाराष्ट्राने सहकारी चळवळीत निर्माण केले. संपुर्ण भारतामध्ये सहकार क्षेत्रात अग्रेसर असलेले एकमेव राज्य म्हणजे महाराष्ट्र राज्य होय. ही चळवळ महाराष्ट्रात जेवढी रुजली, वाढली व विकसीत झाली तेवढी ती अन्य राज्यात तुलनेने कमी आहे. महाराष्ट्रात आज 60 पेक्षा अधिक क्षेत्रातील व्यवहार सहकारी तत्वावर चालत आहेत. कृषी, उद्योग, पतपुरवठा, विपणन, प्रक्रिया, साठवण, सुतगिरण्या, साखर उद्योग, बँका, दुग्धव्यवसाय, वराहपालन, मेंढीपालन, कुकुटपालन, इत्यादी बरेचशे उद्योग सहकार तत्वावर चालत असल्याचे आज दिसून येते. महाराष्ट्र राज्याची आज जी प्रगती झाली आहे त्यात सहकारी चळवळीची भूमिका अंत्यत महत्वाची राहिली आहे हे नाकारता येत नाही.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ : प्रगतीचे स्वरूप

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचे स्वरूप व्यापक आहे. राज्यातील विभिन्न प्रकारच्या क्षेत्रात विभिन्न प्रकारच्या सहकारी संस्था स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत. राज्य सरकारच्या सहकार खात्याने त्या विभिन्न प्रकारच्या सहकारी संस्थांचे 1) कृषी पंतसंस्था 2) बिगर कृषी पंतसंस्था 3) पणन संस्था 4) प्रक्रिया व उत्पादक संस्था 5) समाजसेवी व इतर संस्था अशा पाच मुख्य प्रकारामध्ये वर्गवारी केलेली आहे. 1960 दृ 61 ते 2018.19 या कालावधीत या विभिन्न सहकारी संस्थांच्या प्रगती विषयीची आकडेवारी तत्का क्रमांक 1 मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता : 1) महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीच्या प्रगतीचा तुलनात्मक आढावा (कोटी रु.)

तपशिल	1960-61	1980-81	2000-01	2017-18
एकूण सहकारी संस्था	31,565	60747	158016	198252
सभासद संख्या (लाखात)	42	148	430	517
एकूण खेळते भांडवल	291	5210	134440	365697
दिलेले स्थूल कर्ज	270	2934	72067	126300
एकूण येणे कर्ज	171	2311	67653	148957
एकूण विक्री मुल्य	107	2353	13339	31802

आधार – महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2018-19

वरिल तक्यातील आकडेवारीचा विचार केला तर सहकारी संस्थांची संख्या, सभासद संख्या, खेळते भांडवल, दिलेले कर्ज व एकूण विक्री मुल्य यात मोठया प्रमाणत वाढ झालेली दिसून येते. ही सर्व आकडेवारी महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीच्या प्रकतीची दिशा व वेग स्पष्ट करते.

महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास :

गेल्या 58 वर्षातील महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासाची आकडेवारी तक्ता क्र.02 मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता क्र. 02 महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासाचा तुलनात्मक आढावा.

तपशिल	1960-6	1980-8	2000-0	2017-18
	1	1	1	
राष्ट्रीय उत्पन्न (कोटी रु.)	2249	19377	243584	2139378
कृषी क्षेत्रापासूनचे उत्पन्न(कोटी रु.)	585	3756	32711	232446
उद्योग क्षेत्रापासूनचे उत्पन्न(कोटी रु.)	553	6224	64942	568704
सेवा क्षेत्रापासूनचे उत्पन्न (कोटी रु.)	1111	9397	145931	1026885
दरडोई उत्पन्न (रुपये)	576	3112	28540	176102
स्थूल सिंचित क्षेत्र (000 हेक्टर)	1220	2415	3852	उपलब्ध नाही
सिंचित क्षेत्राचे एकूण लागवडी खालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण	6.5	12.3	17.8	उपलब्ध नाही
वन क्षेत्र (चौरस कि.मी.)	63544	64222	61935	61851
वीजनिर्मिती (दसलक्ष किलो वॅट तास)	3268	17864	61209	154214
एकूण विजेचा वापर (दसलक्ष किलो वॅट तास)	2720	14034	47289	118566
रेल्वे मार्गाची लांबी (कि.मी.)	5056	5233	5459	6114
एकूण रस्त्याची लांबी (कि.मी.)	39241	141131	216968	204045
प्राथमिक शाळांची संख्या	34594	51045	65960	106546
साक्षरता प्रमाण (टक्के)	35.1	57.5	76.9	82.3

आधार – महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2018-19

आर्थिक विकासात सहकारी चळवळीचे योगदान :

महाराष्ट्र राज्यात सहकारी चळवळीने महाराष्ट्र राज्याचा आर्थिक व सामाजिक चेहरा बदलण्यास बहुमोल मदत केली आहे. गेल्या 58 वर्षातील सहकारी चळवळीने महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात दिलेले योगदान खालील दृष्टिकोणातून स्पष्ट करता येते.

1. **कृषि विकास** – शेतीचा विकास होण्यासाठी व अधिकाधिक शेतमालाचे उत्पादन होण्यासाठी शेतकऱ्यांना सुलभ व स्वस्त व्याजदराने कर्जपुरवठा करणे, बी-बीयाने, खते, किटकनाशके, आवजारे,

जलसिंचन सुविधा इत्यादी उपलब्ध करून देण्याचे काम सहकारी पतसंस्थाने केले आहे. सहकारी पतसंस्थाचे जाळे ग्रामीण भागामध्ये मोठ्या प्रमाणात पसरल्यामुळे शेतकऱ्यांना अवाजवी दराने कर्जाच्या जाळ्यात अडकवून ठेवणाऱ्या सावकारांच्या दुष्टचक्रातून शेतकऱ्यांची सुटका झाली आहे. शेतकऱ्यांना शेतीविकासाठी केल्याजाणाऱ्या एकूण कर्जपुरवठ्यापैकी 50 टक्के पेक्षा अधिक वाटा सहकारी संस्थांचा आहे. त्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात भरीव वाढ झाली आहे.

2. ग्रामीण औद्योगिकरण – सहकारी क्षेत्रातील वाढत्या प्रक्रिया संस्थामुळे ग्रामीण औद्योगिकरणाचा पाया विस्तारला आहे. शेती आधारीत उद्योगाच्या समुहात ग्रामीण क्षेत्रात सहकारी साखर उद्योग हा विकासाचा केंद्रबिंदु बनला आहे. हा उद्योग अनेक नविन उद्योग सुरु करण्यास मदत करतो. उदा. अल्कोहल, कागद उद्योग, पशुखाद्य प्रकल्प, खते उत्पादन, रसायन निमिती, बायोगॅस इत्यादीच्या स्थापनेमुळे ग्रामीण भागात नवनविन औद्योगिक उपक्रम स्थापन होण्यास उत्तेजन मिळाले आहे.

3. पायाभूत सुविधाची निर्मिती – पुर्वी ग्रामीण भागात पक्के रस्ते, वाहतुक व्यवस्था, बँका, पोस्ट ऑफिस, विज, आरोग्य, पाणीपुरवठा, शिक्षणसंस्था, वित्तीयसंस्था, बाजारपेठा वगैरे बाबींची उपलब्धता नव्हती परंतु महाराष्ट्रात 1960–61 नंतर सहकारी संस्थांच्या प्रयत्नातून या सर्व सुविधा निर्माण झाल्या आहेत.

4. रोजगार निर्मिती – सहकार क्षेत्रात अनेक प्रकारच्या कृषि आधारीत उद्योगाची निर्मिती झाली. इतर ही संस्था निर्माण झाल्या. संस्थांची किंवा उद्योगाची संख्या वाढल्यामुळे महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधीत वाढ झाली आहे. जवळजवळ पाच लाख लोकांना प्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध झाला. प्रामुख्याने सहकारी साखर कारखाने, सुतगिरण्या, सहकारी पणन संस्था, सहकारी पतसंस्था व बँका अशा अनेक प्रकारच्या संस्था निर्माण झाल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध झाला व त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांच्या उत्पन्नात भरीव वाढ झाली आहे.

5. बचत संकलन – सहकारी पतसंस्थाचे जाळे ग्रामीण भागात पसरल्यामुळे याभागातील लोकांना बचतीची सवय लावण्याचे आणि त्याच्याकडून जास्तीत जास्त ठेवी गोळा करण्याचे काम या संस्था करतांना दिसून येतात. या दृष्टिने कृषि व बिगरकृषि पतपुरवठा सहकारी संस्था, नागरी सहकारी बँका व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकानी ठेवी जमा करण्यात चांगलीच प्रगती केली आहे. थोडक्यात, महाराष्ट्रात सहकारी बँक व्यवसायाने लोकांना बचतीची सवय लावून आर्थिक विकास करण्यास प्रवृत्त केले आहे.

6. ग्राहकांच्या खरेदीशक्तीत वाढ – ग्राहकांच्या उत्पन्नांची मर्यादा विचारात घेऊन सहकारी संस्था त्यानुसार विविध आर्थिक योजनांची आखणी करित असते. सुलभ हत्यामध्ये वस्तुचा पुरवठा करणे, विक्रयोत्तर सेवा वाजवी किंमतीत प्रदान करणे, कमी दराने कर्ज पुरवठा करणे, इत्यादी योजनांमुळे ग्राहकांच्या खरेदीशक्तीत वाढ घडून आली. त्यामुळे त्यांच्या जीवनाचा दर्जा उंचावण्यास मदत झाली आहे.

7. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना मदत – समाजातील ज्या व्यक्ती दुर्बल आहेत. त्यांना स्वतंत्रपणे स्वतःची परिस्थिती बदलणे शक्य होत नाही. अशा लोकांना एकत्रीत आणून त्यांच्यात आर्थिकशक्ती प्राप्त करून देण्याची महत्वपूर्ण भूमिका सहकारी चळवळीने पार पाडली आहे. त्यामुळे कमी उत्पन्न गटातील जनतेला आपले उत्पन्न वाढविण्याची संधी प्राप्त झाली व समाजाच्या प्रगतीचा वेग वाढला. समाजातील दुर्बल घटकांतील व्यक्ती देखील मानाने जगू लागल्या आहेत.

8. शैक्षणिक विकासात योगदान – महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीने शैक्षणिक कार्यावरही भर दिला आहे. सहकारी कारखानदारीने ग्रामीण भागात बालवाड्या, शाळा, महाविद्यालय इत्यादी शिक्षणसंस्था सुरू करून शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षण विषयक सोयी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. खेड्यातील मुलांना शिक्षणाची दारे खुली करण्याचे कार्य केवळ शासनावर अवलंबून न राहता सहकारी साखर कारखाने पुढाकार घेऊन पूर्ण केलेली असल्यामुळे ग्रामीण भागातील आर्थिक व सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टिने सहकाराची ही भूमिका अंत्यत महत्वपूर्ण आहे.

सारांश –

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीने उपरोक्त उल्लेखनीय कार्य करून ग्रामीण भागातील नागरिकांचा विकास म्हणजेच राष्ट्रीय विकास होय हे सिद्ध करून दाखविले आहे. आज महाराष्ट्रात सहकारी संस्थांच्या संख्यात्मक वाढी बरोबर गुणात्मक वाढही झाली असून त्यांचा महाराष्ट्राच्या सर्वसामान्य जनतेस अधिक लाभ झाला आहे. या चळवळीमुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण होण्यास मदत झाली. रोजगारांची नविन साधने उपलब्ध झाली. आर्थिक विकासात लोकसहभाग दिला. राजकारणात अनेक नेते दिले. ग्रामीण शिक्षणाची केंद्रे विकसित करून राज्याच्या मनुष्यबळ विकासात योगदान दिले. शेतकऱ्यांना कमी व्याज दराने कर्जपुरवठा केला. सावकांराचे प्राबल्य घटले. कृषि उत्पादनात वाढ आणि कृषि उद्योगांचा विकास झाला. साखर कारखानदारी बरोबरच लहान आणि इतर उद्योगांचा विकास झाला. बचतीत वाढ होऊन भांडवल निर्मिती वाढली. दुर्बल घटकांना आर्थिक मदत केल्यामुळे उत्पन्न वितरणातील असंतोल दूर होऊन समाजातील विषमतेचे प्रमाण कमी होण्यास मदत झाली. सहकारी चळवळ आणि शासनाचा जवळचा संबंध असल्यामुळे शासनाच्या विविध योजना उदा. दारिद्र्य निर्मुलन, रोजगार हमी योजना, जवाहर योजना, ग्रामोद्योग विकास इत्यादी बाबतच्या योजना कमी उत्पन्न गटातील व्यक्ती तसेच दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्ती पर्यंत पोहचविण्यात सहकारी चळवळीची मोलाची मदत झाली. महाराष्ट्रात सहकार क्षेत्राद्वारे कृषि आणि कृषि उद्योगांच्या विकासातून लोकांच्या उत्पन्नात आणि राहणीमानात वाढ करण्याद्वारे त्यांना स्वालंबनाचा मार्ग दाखविला. थोडक्यात गेल्या 58 वर्षांत सहकारी चळवळीने महाराष्ट्र राज्याचा आर्थिक आणि सामाजिक चेहरा बदलण्यास बहुमोल मदत केली आहे.

संदर्भ सुची –

1. रायखेलकर ए.आर. / अशोक डांगे, सहाकर तत्व आणि व्यवहार, मेहता पब्लिशिंग हॉऊस पुणे (1989)
2. चौगुले व्ही.टी. / पठाण के.जी., सहकाराची मुलतत्वे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे. (1980)
3. मोहन सराफ / रमेश दापके, सहकार, विद्याबुक्स, नागपुर (1991)
4. भोसले के.एस./काटे के.बी.,सहकार, फडके प्रकाशन कोल्हापुर (1999)
5. मेधा पाटकर / वैशाली रुईकर, सहकार आणि ग्रामीण विकास, श्रीसाईनाथ प्रकाशन नागपुर (2015)
6. जोशी सी.जे., सहकाराचा विकास, फडके प्रकाशन कोल्हापुर (2000)
7. माधव बिरादार, महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, विद्याबुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद (2018)
8. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2018 –19, अर्थ व सांख्यिकिय संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र राज्य मुंबई